
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.85

Т. А. Денисова

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України
Класичний приватний університет

РЕСУРСНІ МОЖЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті проаналізовано витoki й процеси реформування кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України. Розкрито порядок застосування законодавства на прикладі штрафу, умовно-дострокового звільнення та заміни покарання на більш м'яке. Висвітлено проблемні питання та власну позицію щодо застосування закону.

Ключові слова: закон, застосування закону, штраф, умовно-дострокове звільнення, заміна покарання на більш м'яке.

Теорії покарання становлять право держави карати, і людство не може не підкорятися цьому, незалежно від будь-яких міркувань про інтереси або користь людського співжиття. Аналіз чинного законодавства України, міжнародно-правових документів, монографій, наукових статей та спеціальної літератури дає підстави стверджувати, що покарання є одним із дійових засобів впливу на злочинність.

Вбачається, що українське суспільство повинно об'єднатися навколо національної ідеї – призупинити злочинність. Вплив суспільства на відповідні зміни повинен мати на меті не тільки підвищення ефективності закону, переорієнтацію населення та держави на зменшення кримінальної репресії, дотримання прав і свобод осіб, які відбувають покарання, а й покращення роботи кримінально-виконавчої системи (далі – КВС) у частині відновлення особи засудженого через стимулювання правослухняної поведінки та його ресоціалізацію, а саме повернення до суспільно корисного життя та запобігання рецидиву злочинів. За таких умов значущої ролі в суспільстві набуває одна з пріоритетних функцій покарання, а саме соціально-відновлювальна функція. Ми визначаємо її як здійснення суспільством комплексного позитивного впливу на засуджених з метою виявлення та нейтралізації негативних процесів, що відбуваються в особистості, заміни злочинної поведінки на соціально схвальну, правослухняну поведінку, формування установок і навичок саморегуляції, а також виховання в особистості свідомої, добровільної потреби в правослухняній поведінці.

Метою статті є спроба виявити деякі можливості покарання як аверсивного стимулу. Для цього необхідно виявити можливості закону щодо заміни злочинної поведінки особи на соціально схвальну.

Загальновідомо, що закріпити певний вид поведінки (в нашому випадку це – правослухняна поведінка) можливо або карою, залякуванням, певними обмеженнями чи заборонами (негативним стимулом), або схваленням, заохоченням, нагородою (позитивний стимул). Обидва стимули необхідно розглядати крізь призму реалізації принципів законності, гуманізму та справедливості.

Останнім часом науковці постійно порушують питання про використання власного ресурсу кримінального права: висвітлюють спірні питання подальшого розвитку кримінального закону, дискутують щодо його позитивних і негативних наслідків, розглядають ресурсні можливості та проблеми правотворчості тощо. Вже нікого не дивують заклики не драматизувати ситуацію, що склалася в Україні, а проявляти терпіння, милосердя та справедливість до осіб, які вчинили злочин і відбувають покарання. Час від часу ми звертаємося до ідей Л. Багрія-Шахматова, М. Бажанова, Я. Брайніна, І. Бен-тама, Ч. Беккарія, М. Гернета, О. Герцензона, О. Кістяківського, О. Лейста, М. Мелентьєва, С. Познишева, Г. Радова, М. Стручкова, М. Таганцева, І. Фойніцького, М. Шаргородського та ін., які є в своїй більшості актуальними та слугують реалізації соціально-відновлювальної функції покарання.

У ст. 65 КК України зазначено, що особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання згідно з чинним КК, з урахуванням ступеня тяжкості злочину, пом'як-

шувальних та обтяжувальних обставин, а головне – достатніх для її виправлення та запобігання вчиненню нових злочинів [1, с. 334.]. У пошуку справедливого, адекватного та достатнього покарання наша держава самовдосконалюється, починає реформування законодавства: його зміну, внесення доповнень, уточнень, розробку нових концепцій та моделей тощо. У такий час дуже важливо, щоби ці реформи набули правильного напрямку, а також було враховано найсучасніші наукові дослідження та набутий практичний досвід, особливості, притаманні нашій державі, та міжнародні розробки, багатовіковий досвід минулого та прогнози майбутнього.

Поряд із реформуванням кримінального законодавства у частині призначення покарання варто не забути й про можливості позитивного стимулу, схвалення та заохочення правослухняної поведінки засудженого. Так, реформа (від лат. *reformare*) – це зміна, перебудова, перетворення, що проводять системно, а система (від гр. *systema*) – це ціле, складене з частин. Отже, реформуючи законодавство в частині призначення покарань, варто подумати про його реформування в частині виконання й відбування, а також у частині звільнення від відбування покарання (в цьому випадку буде йтися про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміну невідбутої частини покарання на більш м'яке). Також ми вважаємо, що для оптимального виконання завдання виправлення та ресоціалізації засуджених першочерговими мають бути вимоги сьогодення: дотримання законності при виконанні покарань і звільненні від його відбування, а також гуманізація та справедливість як стосовно засудженого, так і щодо потерпілої особи.

Багаточисленні наукові дослідження дають змогу спрогнозувати певні процеси. Логічно допустити, що ніхто не бажає жити в суспільстві, де панує криміналітет. Водночас засоби масової комунікації постійно поширюють думки про зростання кількості злочинів, особливо тяжких, зухвалих, жорстких, а це, звісно, викликає страх перед злочинністю, спонукає приймати більш жорсткі заходи реагування. Покарання вважають тим краще, чим більше воно передбачає обмежень та страждань.

Проте історія знає заходи зменшення злочинності не тільки й не стільки шляхом застосування жорстких покарань (позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі, смертна кара). Насамперед це заходи з економії репресії, використання альтернативних видів покарань, декриміналізація діянь, що не потребують обов'язкової ізоляції засуджених.

Політика нульової терпимості стає все популярнішою в західних країнах. У більшості західноєвропейських країн з середи-

ни 90-х рр. ХХ ст. поступово скорочується кількість засуджених до позбавлення волі через декриміналізацію окремих діянь і застосування альтернативних видів покарань [2, с. 70–73]. Так, наприклад, Фінляндія цілеспрямовано скоротила кількість ув'язнених за п'ятдесят років на 70% (із 180 до 60 осіб на 100 тис. населення), Данія, Швеція та Норвегія зберегли постійну кількість засуджених у межах 60–70 осіб на 100 тис. населення. Цілком очевидно, що скорочення злочинності можна досягти без збільшення застосування кримінальних репресій. Як правильно зазначає Н. Крісті, не зважаючи на сучасне ускладнення кримінологічної ситуації в суспільстві, необхідно переборювати репресивну свідомість населення, розвінчувати міфи про всесильність тюремного ув'язнення [3, с. 23; 4, с. 224]. Дійсно, якщо це потрібно, необхідно ще раз переглянути перелік діянь, що визнають злочинами і, якщо можливо, перенести їх у площину адміністративних чи цивільно-правових відносин.

Сьогодні, незважаючи на загальне позитивне ставлення суспільства до покарання, коли ключовим напрямом вважають посилення репресій, існують серйозні протиріччя між статистикою вчинених злочинів і кількістю покараних, а також між інформованістю населення про види та форми вчинення злочинів, ступінь їх суспільної небезпеки та реальним станом злочинності. Це підштовхує до пошуків шляху неупередженого інформування суспільства, аргументів на користь зменшення застосування суворих видів покарань, що зумовить скорочення кількості засуджених, особливо тих, хто відбуває покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі.

Водночас, ґрунтуючись на принципі невідворотності покарання, законодавець повинен знайти шляхи впливу на засуджених, завдяки чому в особи повинна змінитися не тільки реальна поведінка, а й погляди та внутрішня свідомість. Треба також змінювати традиції суспільства, вчитися проявляти терпимість, визнавати, що засуджені – такі самі люди, як і ми, піднімати правову культуру та моральність. Тоді заходи держави щодо скорочення та лібералізації кримінально-правового примусу будуть сприйняті пересічними громадянами як такі, що мають відбуватися. На жаль, наразі суспільство практично не бере ніякої участі у виправному процесі. Таке ставлення унеможливає ресоціалізацію засуджених і сприяє їх вторинній криміналізації.

Ми вважаємо, що соціальне відновлення особи, яка відбуває покарання в установах КВС, можливо лише за підтримки суспільства (сім'ї, колективу тощо), допомоги держави та власного прагнення засудженого. Нинішня система – одна із найжорстокіших і неефективних у світі. Це сукупність дер-

жавних органів та установ, які виконують кримінальні покарання, наділені спеціальним статусом і перебувають у взаємодії між собою.

Як відомо, засуджені після відбуття покарання повинні ставати кращими, більш прилаштованими до правослужняного життя в суспільстві. Натомість злочинна поведінка, тюремна субкультура, протиправний спосіб життя для значної кількості засуджених стають нормою. Той, хто хоча б одного разу відбував покарання в місцях позбавлення волі, не відчуває страху перед майбутнім засудженням, бо йому знайоме й відповідне середовище, й традиції, й загальна система відбування покарання. Перемищення в специфічне антисуспільне середовище негативно впливає на формування особистості та її поведінку. Специфічна субкультура, тісне спілкування в мікрогрупах сприяє розвитку агресії, культу насильства та жорстокості як до собі подібних, так і щодо влади, суспільства, підвищує злочинний професіоналізм та інтенсивність криміналізації. Це істотно впливає на стійкість тюремних традицій, згуртованість злочинного середовища, розповсюдженість відповідних негативних відносин через осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Крім того, негативні наслідки покарання (особливо у вигляді позбавлення волі на певний строк) характеризують значними соціальними, матеріальними й духовними витратами суспільства, нераціональним використанням трудових ресурсів, негативним впливом на демографічні процеси, ускладненням кримінологічної ситуації, а також соціальною, психологічною, моральною та фізичною деформацією засуджених, що постійно збільшує їх дистанцію із суспільством. І якщо хтось із засуджених схиляється до правослужняної поведінки, прагне змінитися на краще – то це відбувається ймовірніше в протиріч системі, а не завдяки їй. Тож необхідно підтримувати й стимулювати позитивні кроки засуджених.

Одним із таких стимулів вбачається умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання та заміна невідбутої частини покарання на більш м'яке.

Свого часу (в 1960 р.) ст. 62 КК України "Умовно-дostroкове звільнення від покарання та заміна покарання більш м'яким" було передбачено категорію осіб і порядок умовно-дostroкового звільнення від покарання та заміни покарання на більш м'яке. Зокрема, було наголошено, що, крім формальних ознак, зазначені звільнення та заміну застосовували лише до тих засуджених, які сумлінною поведінкою та чесним ставленням до праці довели своє виправлення. Такий захід застосовував суд за місцем відбування засудженим покарання за сумісним поданням органу, що виконує покарання та спостережної комісії (5, с. 218–219). Не тільки науковці, а й практичні пра-

цівники колишнього СРСР виявили хиби такого закону, особливо в тлумаченні оціночних понять, таких як "сумлінна поведінка", "чесне ставлення до праці", "доведення виправлення". Ці виміри могли провокувати зловживання персоналом КВС своїми обов'язками, а формальне ставлення представників спостережної комісії підштовхувало до таких зловживань.

Саме тому при обговоренні відповідних статей у Кримінальному та Кримінально-виконавчому кодексах законодавець намагався б урахувати попередні недоліки та уникнути їх. Проте ст. 81 КК "Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання" концептуально не змінилася, і в ч. 2 зазначено, що "умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення" – такі самі застарілі підходи, такі самі усталені оціночні поняття. Більше того, незважаючи на те, що статтею не передбачено обов'язкове узгодження цього питання із спостережною комісією, практично кожен зазначає про необхідність такого спільного з УВП подання. Таку саму помилку допускає законодавець і в КВК України, де у ст. 154 КВК "Порядок дostroкового звільнення від відбування покарання" передбачено обов'язкове узгодження цього питання із спостережною комісією (що має неузгодженість із положеннями КК України 2001 р.) [6]. До того ж зазначено, що при підготовці та поданні матеріалів до суду адміністрація установи "має право" розглянути це питання по суті. На наше переконання, щодо дій адміністрації установи вжито невдалий термін, який також, поряд із оціночними термінами, дає підстави до зловживань і корупції. Ще більш незрозумілим є те, що ч. 2 ст. 130 КВК "Заходи заохочення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі" умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання та заміна невідбутої частини покарання на більш м'яке передбачено як заохочення засуджених [7]. Якщо це так, то, виходячи з букви закону, право надавати заохочення, згідно з КВК, може бути делеговане начальнику установи, що насправді неможливо. Таким чином, умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання та заміна невідбутої частини покарання на більш м'яке не можуть повною мірою належати до заходів заохочення й, відповідно, до їх специфічного статусу – вони повинні бути відображені в окремій нормі закону.

Не можна обійти проблеми, пов'язані із заміною невідбутої частини покарання на більш м'яке, що передбачено ст. 82 КК України. Так, у ч. 1 ст. 82 КК передбачено, що особам, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі, невідбута частина покарання може бути замінена судом на більш м'яке покарання, яке

призначають у межах строків, установлених у Загальній частині КК для цього виду покарання, і яке не повинне перевищувати невідбутого строку покарання, призначеного вироком. У ч. 2 ст. 82 КК зазначено: "У разі заміни невідбутої частини основного покарання більш м'яким засудженого може бути звільнено також і від додаткового покарання у виді позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю" [1].

Ми встановили, що досить часто заміна судом невідбутої частини покарання на більш м'яке, ніж передбачено законом, за поданням адміністрації установи, що узгоджено із спостережною комісією, відбувається шляхом заміни позбавлення волі на покарання у вигляді виправних робіт. На нашу думку, це не зовсім правильно. Згідно з ч. 1 ст. 57 КК України, покарання у вигляді виправних робіт встановлено строком від 6 місяців до 2-х років, і його відбування призначає суд за місцем роботи засудженого. Зі змісту ст. 57 КК України "Виправні роботи" також вбачається, що місцем роботи є підприємство, організація, установа, незалежно від форм власності, де особа прийнята на роботу в передбаченому законом порядку та виконує покладені на неї трудові та службові обов'язки, за що отримує заробітну платню. Це покарання може бути призначене тільки тим особам, які перебувають у трудових відносинах із підприємством, організацією, установою за місцем проживання.

На нашу думку, виходячи із вищезазначених положень ст. 57 КК України, при вирішенні питання про заміну невідбутої частини покарання на більш м'яке позбавлення волі на певний строк не може бути замінене на виправні роботи, оскільки засуджений, який відбуває покарання, є ізольованим і одночасно не може бути прийнятий на роботу в передбаченому законом порядку на підприємство, організацію чи установу, що перебуває за межами місця позбавлення волі. Таким чином, такі вироки суду не можуть бути звернені до виконання, оскільки вони не відповідають закону.

Викликає багато запитань і проблем застосування штрафу. Штраф як грошове стягнення суд накладає у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК. Однак контроль за тим, чи сплачено штраф і в якому розмірі, сьогодні, на жаль, відсутній. Виконавча служба не зобов'язана здійснювати такий контроль. А відтак суддя, який цей штраф накладає, повинен докласти певних зусиль, щоб контролювати дії злочинця.

Висновки. Ці та інші прикрі помилки законодавця можуть стати на заваді соціальному відновленню особистості з правослухняною поведінкою. З одного боку, зне-

віра в законі може відвернути засудженого від суспільного життя та спровокувати рецидив злочинів. З іншого – неправильне виконання закону може бути поштовхом до недовіри судейському корпусу з боку населення. У пошуках справедливості громадяни також зможуть порушувати закон.

Щодо тих, хто відбуває покарання, треба зазначити таке. Разом із позитивними зрушеннями держави, суспільства, в тому числі законодавчими реформами, особи, які відбули кримінальне покарання, повинні отримувати матеріальну, правову, житлову допомогу з боку компетентних органів, мати можливість працевлаштування за місцем проживання, проведення медичного лікування. Також необхідно надавати психологічну допомогу для відтворення в колишнього злочинця соціально корисних навичок і пристосування його до життя в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – Київ : Ін Юре, 2003. – 1208 с.
2. Кругликов Л. Л. Сравнительный анализ института наказания по уголовным кодексам стран СНГ и Прибалтики / Л. Л. Кругликов // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11. Право. – 2003. – № 5. – С. 70–73.
3. Кристи Н. Пределы наказания / Н. Кристи. – Москва : Прогресс, 1985. – 176 с.
4. Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрией. Вперед, к Гулагу западного образца / Н. Кристи ; пер. с англ. А. Петрова, В. Пророковой. – Москва : Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2001. – 224 с.
5. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – Киев : Наукова думка, 1985. – 448 с.
6. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / [В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова та ін. ; за ред. проф. Т. А. Денисової]. – Київ : Істина, 2008. – 400 с.
7. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. коментар. Офіційне видання. – Київ : Ін Юре, 2004. – 208 с.
8. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / науч. ред. А. С. Михлин, В. И. Селиверстов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Юрайт, 2009. – С. 517.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – Київ : Алерта : КНТ : Центр навчальної літератури, 2009. – Т. 1. – С. 219.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2016.

Денисова Т. А. Ресурсные возможности уголовного и уголовно-исполнительного законодательства Украины

В статье проанализированы истоки и процессы реформирования уголовного и уголовно-исполнительного законодательства Украины. Раскрывается порядок применения законодательства на примере штрафа, условно-досрочного освобождения и замены наказания на более мягкое. Освещаются проблемные вопросы и собственная позиция по применению закона.

Ключевые слова: закон, применение закона, штраф, условно-досрочное освобождение, замена наказания на более мягкое.

Denisova T. Resource Possibility of Criminal and Penal Legislation of Ukraine

The author gives a shot analysis of the sources and process in reforming of criminal and of criminal-executive laws in Ukraine, explains the using of existing procedure and pronounces her own opinion to legislative execution in the part of conditional relies of a convict before the expiry of his term and offers lowering of the level of punishment.

The analysis of the current legislation of Ukraine, international legal documents, monographs, articles and literature gives reason to believe that the punishment is one of the effective means of influence on crime.

The purpose of this article is to attempt to identify some opportunities as punishment aversyvnoho stimulus. As staged objectives we set identify opportunities law to replace the criminal behavior of individuals on social welcomed.

It appears that Ukrainian society must unite around the national idea – to stop crime. The impact of society on appropriate changes should be aimed not only improve the efficiency of the law, the reorientation of the population and the state to reduce criminal repression, human rights and freedoms of persons serving sentences, but also improve the penal system in terms of restoring a person convicted by stimulating legitimate his behavior and re-socialization, namely a return to socially useful life and prevent recidivism.

Indicated that along with the reform of the criminal law in sentencing, is unforgotten and about the possibility of a positive stimulus, encouragement and approval legitimate behavior of the convict.

Reforming the law in terms of sentencing, should think about its reform in terms of implementation and execution, as well as of the release from punishment.

Incentives legitimate behavior, we believe the correct application of penalty, parole from punishment and replacing the unserved part of punishment more lenient.

Based on the principle of inevitability of punishment, the legislator must find ways to influence the prisoners, so the person has to change not only the behavior of the real, but looks and inner consciousness. It is necessary to change the traditions of society, learn to show tolerance, recognize that tried – the same people as we raise the legal culture and morality. While measures to reduce state and liberalization of criminal law enforcement will be perceived as ordinary citizens having to happen.

Key words: law, of the law, the penalty, parole, replacing a more lenient punishment.